

І. Б. Тесленко

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ПОЛИВ'ЯНИЙ ПОСУД XIII ст. В КРИМУ (короткий огляд)

У статті порушено питання ввезення полив'яної кераміки з візантійських гончарних осередків до Криму за часів латинського панування в Константинополі та центральновізантійських землях. Також висвітлено зміни, що сталися в складі керамічного імпорту протягом кількох десятиліть після повернення ромеями столиці та надання генуезцям вільного доступу в Чорне море.

Ключові слова: Візантія, Крим, полив'яна кераміка, торгівля, XIII ст.

Візантійська імперія в XIII ст. переживала складні часи. У 1204 р. Ромейська держава була роздроблена внаслідок четвертого хрестового походу, а Царьград / Константинополь більш ніж на півстоліття потрапив до рук латинян. Частина центральновізантійських земель перейшла у володіння венеціанців та інших європейських сеньйорів, причетних до завоювань. Ключові порти східного Середземномор'я опинилися під владою венеціанців, які почали інтенсивно освоювати й чорноморські ринки. Візантія назавжди втратила контроль над торговельними операціями в регіоні. Реставрація імперії Ромеїв в 1261 р. не призвела до його повернення, проте сприяла вільному доступу в Чорноморський басейн головних конкурентів Республіки Святого Марка — генуезців, що згодом заснували свої факторії в Криму та практично витіснили звідти венеціанців.

Отже з початку XIII ст. за ключові позиції в чорноморській торгівлі ведуть боротьбу переважно італійські неогоціанти Венеції, Генуї та частіше Пізи, використовуючи пряму інтервенцію, політичну кон'юнктуру, дипломатичні важелі та збройні протистояння.

Головним завданням комерсантів був вихід на багаті східні ринки, нові перспективи яких

© І. Б. ТЕСЛЕНКО, 2020

відкриваються з утворенням Монгольської імперії, а згодом — Джучидської держави, влада якої поширювалася і на Крим. У цьому контексті Крим і устя Дону набувають особливої ваги, як кінцеві пункти морських торговельних маршрутів. Саме сюди, судячи з письмових джерел, було спрямовано потік західних товарів, зокрема ромейських (див. напр. Каргов 2011). Проте керамічні вироби практично не згадуються в документах. Інформацію що до обсягів та асортименту їх постачання на півострів містять матеріали наземних та підводних археологічних досліджень. Насамперед — це результати розкопок чисельних житлово-господарських комплексів Херсонесу та низки інших населених пунктів узбережжя та гірського Криму (Судак, Алушта, Ескі-Кермен, Бакла, Тепе-Кермен, Сюйрень та ін.), що значною мірою постраждали, а то і взагалі припинили існування внаслідок катастрофи, що сталася не раніше 1250—1260-х рр.¹ (Галис 1976; Голофаст, Рыжов 2003; Майко 2013²; Айбабин 2014; Завадская, Голофаст, 2018; Мыц 2016, інш.). Їх доповнюють матеріали досліджень вантажу торговельного судна, що затонуло не раніше початку 1260-х рр. поблизу Судака, в бухті напроти сучасного

1. Із приводу дати та причин цих подій дослідники досі не дійшли єдиної думки: найраніша із запропонованих дат — 1220-ті рр. (напад Сельджуків; Рабинович, Седикова, Хеннеберг 2009), найпізніша — 1299 р. (другий похід Ногая), детальніше див. (Мыц 2016; Тесленко 2018, с. 34). Наймолодший нумізматичний матеріал з об'єктів, зруйнованих пожежею, відносять до 1250—1260-х рр. (Алексеев 1996).

2. Про уточнення хронологічної позиції садиби з портового району середньовічного Судаку див. (Тесленко 2018, с. 34—35).

селища Новий Світ (Зеленко 2008, с. 126—167 та ін.)¹. Важливими є також комплекси останньої третини XIII — початку XIV ст., *terminus post quem* яких визначається монетами другої половини 1260-х рр. (яма в портовому районі Сугдеї) та 1270—1290-х рр. (культурні шари на поселенні Посідіма; Тесленко 2018, с. 34—36). Матеріали з них сприяють розумінню якісних змін в керамічному комплексі наприкінці XIII — рубежі XIII—XIV ст.

Аналізуючи знахідки візантійської полив'яної кераміки з означених археологічних об'єктів можливо прослідкувати динаміку й період надходження тих чи інших груп продукції візантійських гончарних осередків в Крим.

Серед найбільш типових для XIII ст. слід відзначити окремі різновиди «Middle Byzantine Production» (далі — МВР; рис. 1: 1—5), білоглиняні вироби (Glazed White Ware, далі — GWW; рис. 2), «Zeuxippus Ware»² (class IA&II, далі — ZW; рис. 1: 6—13) та їх імітації.

МВР об'єднує кілька стилістичних груп виробів, широко розповсюджених в Середземномор'ї та Чорноморському регіоні (від Марселю до Левантійського узбережжя і від Кіпру до Криму) упродовж XII — першої половини XIII ст. (Waksman et al. 2014, p. 379—380). Їх досить детальна хронологія розроблена за матеріалами з розкопок Коринфу (Sanders 1995; 2000; 2003 etc.) та підтверджуються дослідженнями в Стамбулі і на Кіпрі (огляд публікацій див. у Waksman et al. 2014). Наразі, дякуючи археологічним та археометричним дослідженням, найпотужніший гончарний осередок, де різні декоративні серії МВР виготовлялася з початку XII і до середини XIII — початку XIV ст. (тобто навіть в період франкського правління) локалізовано в Халкісі (Греція) (Waksman et al. 2014). Про інтенсивність та розмах торгівлі продукцією цього центру свідчать як результати чисельних наземних археологічних розкопок, так і дослідження кількох затонулих кораблів з вантажем халкідської полив'яної кераміки (Waksman et al., 2014; 2018). У культурних шарах Херсонесу та інших пам'яток (наприклад, в Партеніті та Алушті) типові різновиди МВР — «Fine Sgraffito», «Slip-Painted»³, «Champlevé», «Green

and Brown Painted», «Incised Sgraffito (Aegean)», «Painted Incised Sgraffito» Wares⁴ — також присутні як стабільний компонент (Якобсон 1979, с. 120—121, рис. 74: 1—4; 128—132, рис. 80—82; Романчук 2003, с. 95—100, табл. 79—88; Залесская 2011, с. 142—144; 181—184; Паршина 2002, рис. 12: 1; Мыц 2016, рис. 15: 1; 20, інш.). Проте в шарах пожежі з монетами 1250—1260-х рр. знаходять переважно «Incised Sgraffito Ware» (рис. 1: 1, 3—5)⁵. Їх загальна кількість, порівняно з іншим полив'яним керамічним імпортом, тут не значна (див. напр. Голофаст, Рыжов 2003, с. 200; Голофаст, Завадская 2018, с. 314—315; Седикова 2018, с. 410—411 та ін.). Ймовірно, пік надходження цієї групи виробів не збігається з часом руйнації будівель. Археометричні дослідження деяких зразків «Incised Sgraffito» та «Champlevé» з Херсонесу, проведені доктором С. Й. Ваксман в керамологічній лабораторії в Ліоні, підтверджують їх походження з майстерень Халкісу (Waksman et al. 2014, p. 408, fig. 15). Зважаючи на політичні обставини, постачання МВР до Криму після 1204 р., слід пов'язувати, ймовірно, з комерційною діяльністю венеціанців.

GWW разом з ZW (class IA&II) є найчисельнішими знахідками візантійського імпорту в комплексах середини — третьої чверті XIII ст. В північному районі Херсонесу, наприклад, вони складають відповідно близько 34 % та 32 % полив'яного посуду (Голофаст, Рыжов 2003, с. 200, 210—212). Обом групам присвячено низку досліджень (огляди див. напр. Hayes 1992, p. 30—34, 47; Waksman, Francois 2004—05; Avissar, Shtern 2005, p. 48—49; Morozova, Zelenko, Tymoshenko 2013).

GWW представлена двома стилістичними групами: з монохромною глазур'ю без додаткового декору⁶ та з розписом бурою та зеленою (зрідка — блакитною) мінеральними фарбами⁷. Вироби першої з них — це різноманітні чаші, глеки, кумгани та невеликі глечики, вкриті здебільшого зеленою, нерівномірно забарвленою поливою (рис. 2: 15—23; Голофаст, Рыжов 2003, с. 212—213, рис. 17: 3—10). Вироби другої групи, що також об'єднують низку морфологічних типів (рис. 2: 1—9), найчастіше співвідносять з GWW IV за Дж. Хейсом (Якобсон 1979, с. 144, 146, рис. 92; Hayes 1992, p. 30—33; Голофаст, Рыжов 2003, с. 210—212, рис. 14—16; Седикова 2018, с. 420—423, рис. 16—17;

1. Детальніше огляд робіт по цій пам'ятці див. (Тесленко 2018, с. 34).

2. Під цією назвою об'єднують гетерогенну групу візантійської червоноглиняної кераміки зі специфічним орнаментом в техніці сграфіто, що отримала свою назву за місцем знахідки при розкопках публічних лазень Зевксипа в Константинополі в 1927—1928 рр. Докладніше історіографію та аналіз проблеми див. (Waksman, Francois 2004—2005; Avissar, Shtern 2005, p. 48—49).

3. У цьому випадку йдеться лише про різновид МВР. Представники цієї стилістичної сім'ї є серед інших груп кераміки, наприклад, кіпротської. Їх детальний аналіз потребує окремої уваги.

4. Детальну характеристику цих декоративних серій та бібліографію див. напр. (Papanikola-Bakirtzi 1999; Avissar, Shtern 2005, p. 40—47; Waksman et al. 2014).

5. «Champlevé» (рис. 1: 2), «Green and Brown Painted Ware» — поодинокі.

6. До 14,3 % полив'яного посуду комплексів Херсонесу середини — третьої чверті XIII ст.

7. Близько 20 % полив'яного посуду комплексів Херсонесу середини — третьої чверті XIII ст.

Рис. 1. Червоноглиняні полив'яні вироби з археологічних комплексів Криму XIII ст.: 1—5 — Middle Byzantine Production (Incised Sgraffito Ware, Champlevé); 6—13 — Zeuxippos Ware, class IA&II (1, 2, 3, 5—12 — Херсонес, за: Яшаева и др. 2011; Якобсон 1979; Седикова 2018; 4, 13 — середньовічне городище в Алушті, малюнок автора)

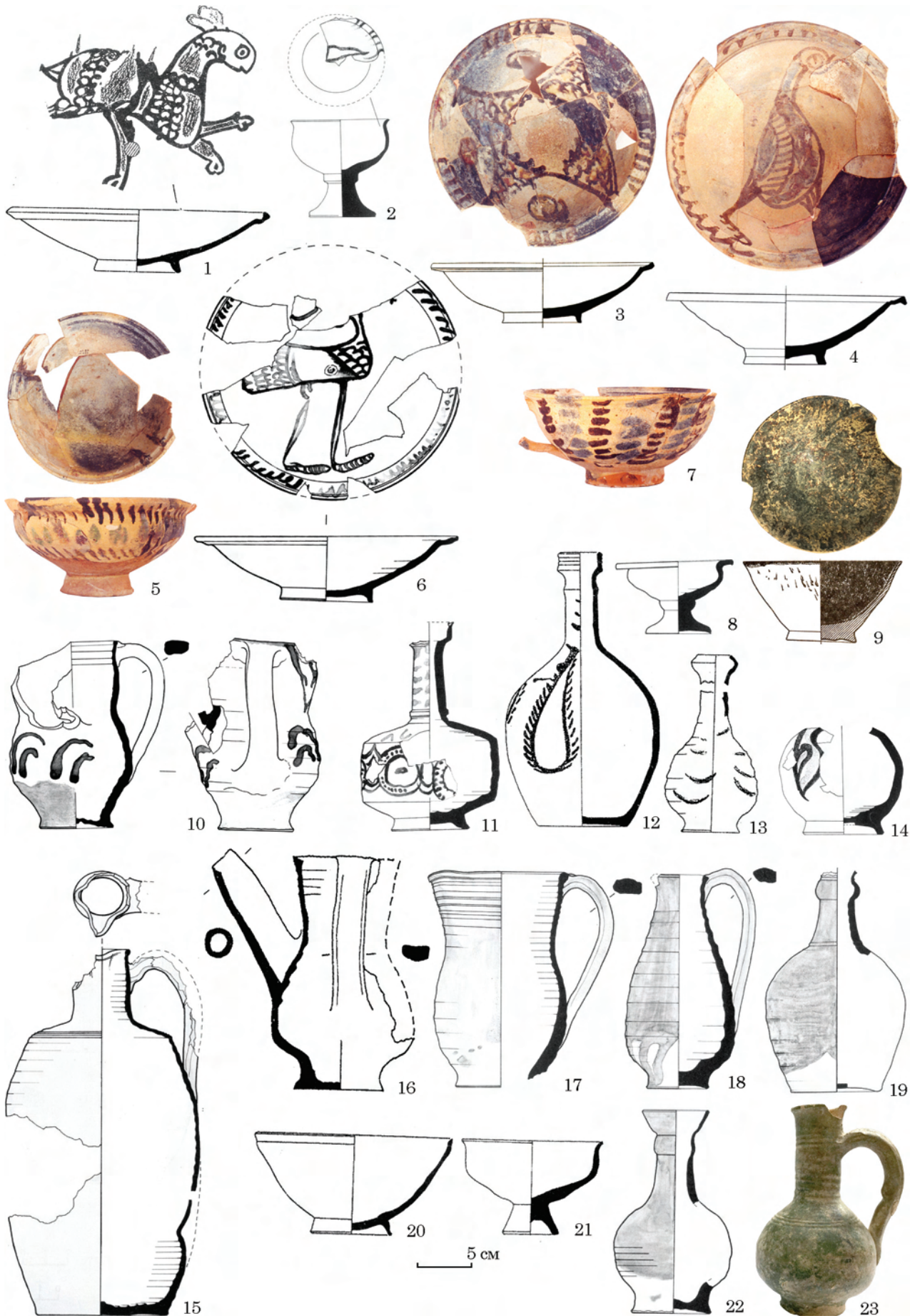

Рис. 2. Білоглиняні вироби (Glazed White Ware) з археологічних комплексів Криму: 15—23 — з монохромною глазур'ю; 1—14 — з монохромною глазур'ю і розписом мінеральними фарбами (1—8, 10—22 — XIII ст.; 9, 23 — початок XIV ст.; 1, 2, 6, 8, 10—22 — Херсонес, за: Голофаст, Рыжов 2003; Седикова 2018; 3—5, 7, 9, 23 — середньовічне городище та некрополь в Алушті, малюнок автора)

Morozova, Zelenko, Tymoshenko 2013 та ін.)¹. Нижня дата групи визначається другою половиною — кінцем XII ст. (Hayes 1992, p. 30—31). Верхній хронологічний рубіж на матеріалах з Криму впевнено окреслюється щонайменше третьою чвертю XIII ст. чи навіть дещо пізніше². Окрім наземних комплексів, представницька колекція GWW присутня серед комерційного вантажу «новосвітського» корабля (Waksman, Teslenko, Zelenko 2009, p. 852—853; Morozova, Zelenko, Tymoshenko 2013). Тобто, очевидно, що в 1260—1270-х рр. ця кераміка ще була масовим імпортом. На об'єктах рубежу XIII—XIV ст. вона вже не зустрічається. Ареал розповсюдження виробів охоплює переважно Західну Анатолію, Балкани, Північне Причорномор'я, окремі екземпляри потрапляли вглиб Східної Європи (Böhlendorf-Arslan 2004, p. 102—104, taf. 49; Morozova, Zelenko, Tymoshenko 2013, p. 127; Manolova-Voykova 2018, p. 95—96 та ін.). Походження групи пов'язують з Константинополем (Hayes 1992, p. 30, 33).

ZW (class IA&II) були поширенішими у візантійському світі, сягаючи узбережжя Франції, Італії, Близького Сходу та Русі³. Серед них виділяють «справжні» ZW («classical», «sensu stricto», «genuine» — далі ZWss) та чисельні імітації і деривати (похідні) (Hayes 1992, p. 47; Waksman, François 2004—2005; Avissar, Shtern 2005, p. 48—52 та ін.). Згідно лабораторних досліджень, вироби цієї стилістичної групи походять з різних гончарних осередків. Деякі з них локалізують на Кіпрі, в Егейському регіоні і в Західній Анатолії, але місцезнаходження майстерень, що виготовляли ZWss, досі не відоме (Waksman, François 2004—05, p. 657—660). Появу ZWss визначають кінцем XII — початком XIII ст., а найбільше розповсюдження — першими десятиліттями — першою половиною XIII ст. (Waksman, François 2004—2005, p. 633—635; Avissar, Shtern 2005, p. 48). У Криму ZWss зазвичай трапляються в однакових контекстах з GWW IV (Якобсон 1979, с. 144, 146, рис. 92; Голофаст, Рижов 2003, с. 200—205, рис. 7—8; Завадская, Голофаст 2018, с. 315; Седикова 2018, с. 416—420, рис. 13—15). Проте на «новосвітському» кораблі ZW class II присутні лише в кількох екземплярах (Зеленко 2008, с. 166; Waksman, Teslenko,

Zelenko 2009, p. 853). Отже, не виключено, що масове виготовлення цієї кераміки закінчилося дещо раніше ніж GWW IV, але не раніше середини — третьою чвертю XIII ст., оскільки в цей час вона ще залишається масовою складовою керамічних ансамблів.

Стиль ZW мав чисельні регіональні наслідування, які об'єднують під назвами «Zeuxippus Ware Family», «Zeuxippus Derivative», «Zeuxippus Ware Imitation», «Zeuxippus Influence Ware», інш. Серед них найбільшого поширення набула кераміка сграфіто з концентричними колами і спіралями («Sgraffito with Concentric Circles», далі — SCC; рис. 3: 1—11; Waksman et al. 2014, p. 415—417). Період її побутування визначається в межах останньої третини XIII — першої чверті XIV ст. У той час вона зустрічається навіть на сільських поселеннях. SCC вироблялася низкою великих і малих гончарень від Північної Італії і Егейського регіону до Криму, включно з Західною Анатолією, Балканами і Центральною Грецією (літ. див.: Waksman, Teslenko 2010; Waksman et al. 2014, p. 415). Продукція однієї з таких майстерень, місцезнаходження якої ще не визначено, складала головний вантаж «новосвітського» корабля, від чого отримала умовну назву «Novy Svet Ware» (далі — NS; рис. 3: 1—11; Waksman, Teslenko 2010).

Синхронно з SCC, але в значно меншій кількості, в Північне Причорномор'я надходили червоноглиняні глеки з розписом вертикальними смугами білого ангобу під жовтою чи зеленою глазур'ю (рис. 3: 12—19). Вони також є серед вантажу згаданого корабля та зустрічаються на поселеннях Криму та Приазов'я 1260—1270-х рр. — початку XIV ст. (Waksman, Teslenko 2010, p. 360, 362, fig. 14, 15), але ще відсутні в шарах пожежі з монетами 1250—1260-х рр. Згідно результатів археометричних досліджень ці посудини походять з різних осередків. Наприклад глеки з «новосвітського» корабля за хімічним складом сировини розподіляються на 3 групи, одна з яких має спільні характеристики з продукцією гончарного центру, локалізованого в районі Сіркеджи в Стамбулі (Waksman, Teslenko 2010, p. 365—368, 370—371).

Загалом приблизно з кінця 1260—1270-х рр. у складі керамічного імпорту візантійського кола відбуваються помітні зміни. Класичні для першої половини століття вироби груп MBR, GWW, ZW (class IA&II), що масово осідають в культурних шарах з виразними ознаками катастрофи і монетами 1250—1260-х рр., надалі вже не з'являючись в матеріалах археологічних комплексів. На зміну прийшла масовіша та менш вишукана керамічна продукція, як то спрощені деривати ZW та смугасті глеки, з різних гончарних осередків. Приблизно з рубежу XIII—XIV ст. і протягом ще майже століття, на теренах Криму і Північного Причорномор'я

1. Інші назви — «Green and Brown Painted Wares», «Blue Painted Wares» (Papanikola-Bakirtzi et al. 1999, p. 15—16, 25—32 та ін.) Ця стилістична група не є гомогенною (див. напр. Manolova-Voykova 2018, p. 94—95) її детальний аналіз заслуговує окремої уваги.
2. Невеликий глек та чаша (рис. 2: 9, 23) знайдені серед інвентарю в похованні на прихрамовому некрополі в Алушті, що датоване першою половиною XIV ст. (Семин 1998).
3. Що до знахідок ZW на Русі див. (Коваль 2010, с. 122—123, илл. 46: 7, 8).

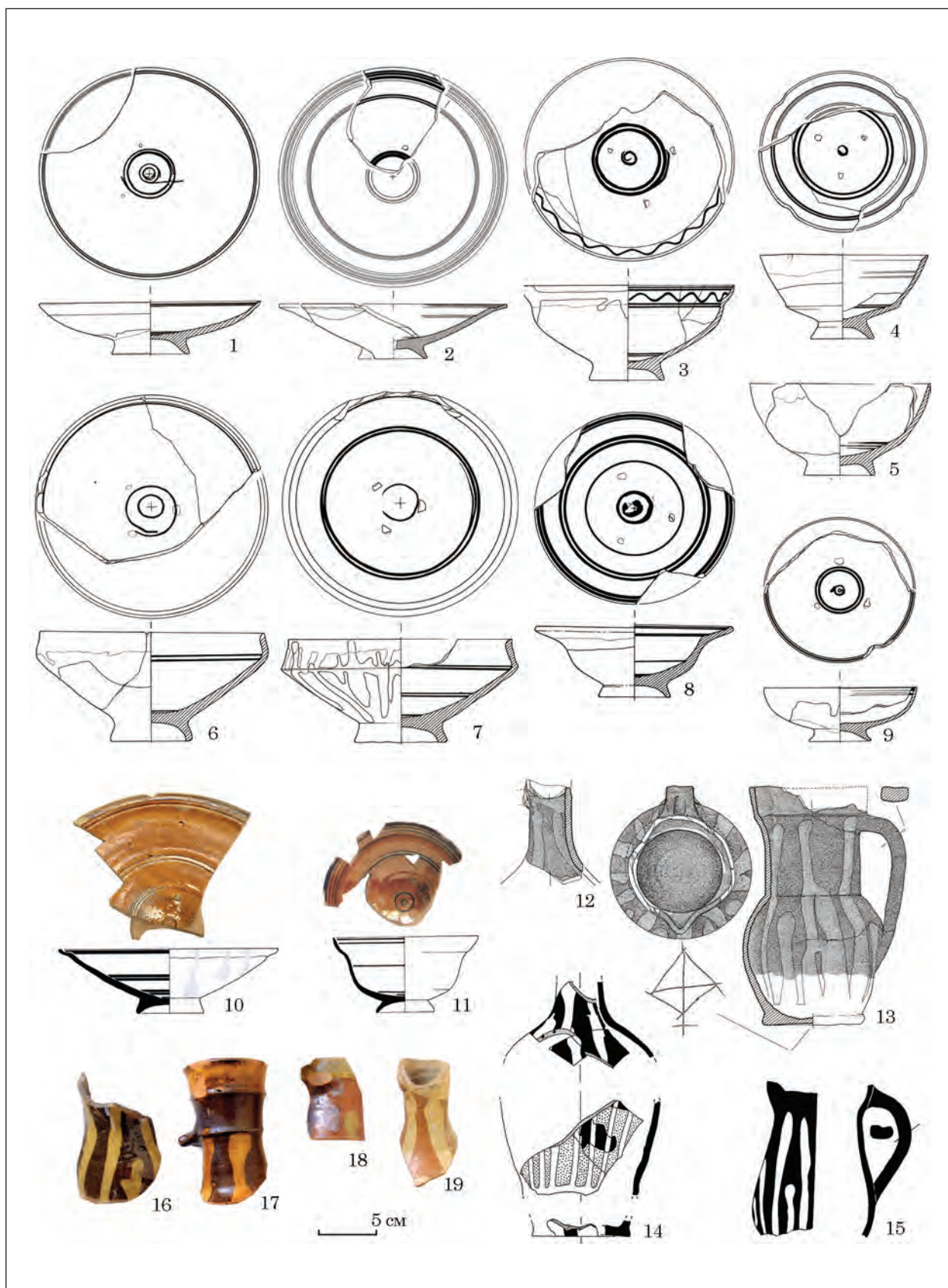

Рис. 3. Керамічні вироби з археологічних комплексів Криму і Приазов'я: 1—11 — червоноглиняна кераміка сграфіто з концентричними колами і спіралями (Sgraffito with Concentric Circles); 12—19 — глеки з розписом вертикальними смугами білого ангобу (12—14, 16—19 — остання третина XIII ст.; 15 — початок XIV ст.; 1—9, 12, 13, 16—19 — вантаж корабля з бухти поблизу с. Новий Світ (Судак), за: Waksman, Teslenko 2010; 10 — середньовічне городище в Алушті, за: Waksman, François, 2004—2005; 11, 15 — Херсонес, за: Waksman, François, 2004—2005; Романчук 2003; 14 — поселення Кабарді в Приазов'ї, за: Волков 2005)

змінюють одна одну інші технологічні групи та стилістичні типи візантійського керамічного імпорту. Серед них як монохромні (Monochrome Sgraffito Ware), так і розписані мінеральними фарбами вироби (Manganese Painted Plane or Sgraffito Ware, Green or Green and Brown Sgraffito Ware) (Масловський 2010), а також світлоглиняний кухонний полив'яний посуд та яскраві «Elaborate Incised Ware» декоровані в техніці сграфіто і резерважу (Бочаров, Масловський 2012; Teslenko, Waksman, Ginkut forthcoming). Їх детальний огляд потребує окремої уваги. Після 1261 р. змінюються і постачальники керамічного товару, ними стають генуезці¹, що закріпили свої позиції на півострові, заснувавши низку торгових факторій та стоянок вздовж узбережжя Криму.

Висновки. Отже аналіз керамічних матеріалів з археологічних об'єктів Криму свідчить про те, що обсяги надходжень сюди полив'яного посуду різного походження, включно з візантійським, протягом XIII ст. були доволі значними². Тобто попри складні політичні процеси в Візантійській імперії в XIII ст. товарне керамічне виробництво на її землях не припинялося. Навпаки, поживлення торгівлі в регіоні з початку XIII ст. і поспіль стимулювало його піднесення, чому, ймовірно, значною мірою сприяли й нові господарі морського ринку (венеціанці, генуезці, почасти пізанці), зацікавлені в збільшенні обсягів товарообміну.

До середини — третьої чверті XIII ст. асортимент візантійських полив'яних виробів ймовірно залишався приблизно таким, як і на початку XIII ст. Однак в останній третині ринку поступово заповнює менш вишукана та дешевша продукція з інших майстерень (SCC, глеки з розписом вертикальними смугами білого ангобу тощо), що в значній кількості виникають на візантійських та суміжних землях. Їх діяльність заохочувалася розвитком і активізацією морської торгівлі та зростанням попиту на дешеву полив'яну кераміку.

Припинення постачання в Крим окремих груп виробів, а саме полив'яної продукції майстерень Халкісу та деяких інших, цілком ймовірно може бути пов'язане з витісненням венеціанців з кримського ринку та їх тимча-

совими труднощами з навігацією в Чорному морі на початку 1260-х рр. взагалі. Водночас криза збуту могла спричинити занепад старих великих гончарних осередків та появу нових, орієнтованих на співробітництво з більш перспективними посередниками, якими на той час стали генуезці.

* * *

Робота частково виконана за підтримки постдокторської програми Фонду гуманітарних наук Франції (FMSH) ATLAS по проекту «Trade in the Northern Black Sea Region in the Late Medieval Period. An interdisciplinary archaeological and archaeometric approach through pottery», 2018 р.

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин, А. И. 2014. О дате разрушения городища на плато Эски-Кермен. *Античная древность и средние века*, 42, с. 215-227.

Алексеевко, Н. А. 1996. К вопросу о деятельности Херсонесского монетного двора в XIII столетии. *Херсонесский сборник*, VII, с. 187-191.

Бочаров, С. Г., Масловский, А. Н. 2012. Византийская поливная керамика в городах Северного Причерноморья золотоордынского периода (вторая половина XIII — конец XIV вв.). *Волжская археология*, 1, с. 20-36.

Волков, И. В. 2005. Поливная керамика комплекса Кабарди. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, I, с. 122-159.

Голофаст, Л. А., Рыжов, С. Н. 2003. Раскопки квартала X в. северном районе Херсонеса. *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, X, с. 182-260.

Завадская, И. А., Голофаст, Л. А. 2018. Керамические комплексы хозяйственных вырубков в квартале 1 на городище Эски-Кермен (раскопки 2006 и 2007 гг.). *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, XXIII, с. 305-358.

Залесская, В. Н. 2011. *Памятники византийского прикладного искусства. Византийская керамика IX—XV веков. Каталог коллекции.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Зеленко, С. М. 2008. *Подводная археология Крыма.* Киев: Стилос.

Коваль, В. Ю. 2010. *Керамика Востока на Руси IX—XVII вв.* Москва: Наука.

Майко, В. В. 2013. Закрытый комплекс первой половины XIII в. в портовой части средневековой Сугдеи. В: Алексеевко, Н. А. (ред.). *Херсонес Океана («империя» и «полис».* Севастополь: Арефьев, с. 69-90.

Масловский, А. Н. 2010. Об одной группе византийской поливной керамики кон. XIII — 1-й пол. XIV в. из раскопок золотоордынского Азака. *Стелы Европы в эпоху средневековья*, 8, с. 231-252.

Мыц, В. Л. 2016. Завоевание поздневизантийской Таврики монголами: историко-археологический контекст катастрофы последней четверти XIII в. *Stratum plus*, 6, с. 69-106.

Паршина, Е. А. 2002. Древний Партенит (по материалам раскопок 1985—1988 гг.). В: Рудницкая, В. Г.,

- Джерела згадують також трапезундських купців, що кооперувалися з генуезцями (див. Карпов 2007, с. 146—147, 504—514), проте наразі складно визначити ступінь їх причетності до торгівлі керамікою.
- Принаймні дві перші третини XIII ст. місцеве виробництво полив'яного посуду не було розвиненим в Криму. Висловлені з цього приводу припущення досі не отримали підтверджень. Окрім полив'яних виробів візантійського кола в Північне Причерномор'я морським шляхом надходили й інші групи столового посуду, наприклад з Сельджукської Анатолії, Кіпру, Близького Сходу, Італії, інш., аналіз яких не є серед завдань цієї статті.

Тесленко, И. Б. (ред.). *Алушта и Алуштинский регион с древнейших времён до наших дней*. Киев: Стилюс, с. 89-109.

Рабинович, А., Седикова, Л. В., Хеннеберг, Р. 2009. Повседневная жизнь провинциального города в поздневизантийский период. *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, XV, с. 196-274.

Романчук, А. И. 2003. *Глазурованная посуда поздневизантийского Херсона. Портовый район*. Екатеринбург: УрГУ.

Седикова, Л. В. 2018. Керамический комплекс XIII в. из слоя разрушения усадеб 2 и 3 в квартале L Херсонского городища. *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, XXIII, с. 402-458.

Сёмин, С. В. 1998. Поливные белоглиняные сосуды второй половины XIII — первой половины XIV в. из Алустана. В: *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики. Тезисы докладов научной конференции (Ялта, 25—29 мая 1998 г.)*. Симферополь: Каламо, с. 179-181.

Талис, Д. Л. 1976. Поливная керамика Баклинского городища. *Советская археология*, 4, с. 63-87.

Тесленко, И. Б. 2018. Виробництво полив'яного посуду в Криму за часів Улуг Улусу. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 7-83.

Якобсон, А. Л. 1979. *Керамика и керамическое производство средневековой Таврики*. Ленинград: Наука.

Яшаева, Т., Денисова, Е., Гинькут, Н., Залеская, В., Журавлев, Д. 2011. *Наследие Византийского Херсона*. Севастополь: Телескоп.

Avissar, M., Stern, E. J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel*. Jerusalem: Israel Antiquities Authority. Israeli Antiquities Authority Reports, 26.

Böhlendorf-Arslan, B. 2004. *Die glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei*. Istanbul: Ege Yayinlari.

Hayes, J. W. 1992. *Excavations at Sarachane in Istanbul. The pottery*. Princeton: Princeton University and Dumbarton Oaks Reserch Library and Collection, 2.

Karpov, S. P. 2011. Main Changes in the Black Sea Trade and Navigation, 12th—15th centuries. In: *Proceedings of the 22nd International congress of Byzantine Studies, Sofia, 22—27 August 2011*. Sofia, I, p. 419-429.

Manolova-Voykova, M. 2018. Import of Middle Byzantine Pottery to the Western Black Sea Coast: An Overview. In: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, October 19—24, 2015, Antalya*. Antalya, p. 93-105.

Morozova, Y., Zelenko, S., Tymoshenko, M. 2013. «Green and Brown» White Wares from the Collection of the Archaeological Museum, National University of Kiev (Ukraine). In: *SOMA 2010: Proceedings of 14th Symposium on Mediterranean Archaeology, Taras Shevchenko National University of Kiev, Kiev, Ukraine, 23—25 April 2010*. Oxford: Information Press, p. 127-131.

Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). 1999. *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund.

Papanikola-Bakirtzi, D., Marikiou, F. N., Bakirtzis, Ch. 1999. *Byzantine Glazed Pottery in the Benaki Museum*. Athens: Benaki Museum.

Sanders, G. D. R. 1995. *Byzantine Glazed Pottery at Corinth to c. 1125*. Unpublished PhD thesis, University of Birmingham.

Sanders, G. D. R. 2000. New Relative and Absolute Chronologies for 9th to 13th Century Glazed Wares at Corinth: Methodology and Social Conclusions. In: Belke, K., Hild, F. (eds.). *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes im Mittelalter*. Vienna, p. 153-173.

Sanders, G. D. R. 2003. Recent Developments in the Chronology of Byzantine Corinth. *Corinth: Results of Excavations Carried out by the American School of Classical Studies at Athens*, 20, p. 385-399.

Teslenko, I., Waksman, S. Y., Ginkut, N. Forthcoming. Late Byzantine Imports of «Elaborate Incised Wares» in the Crimea and Local Counterparts: Archaeological Contexts and Archaeometric Investigations. In: *Acts of 12th International congress on medieval and modern period mediterranean ceramics, Athens, October 21—27, 2018*.

Waksman, S. Y., François, V. 2004—2005. Vers une redefinition typologique et analytique des céramiques byzantines du type Zeuxippus Ware. *Bulletin de correspondance hellénique*, p. 128-129, 629-724.

Waksman, S. Y., Teslenko, I., Zelenko, S. 2009. Glazed Wares as Main Cargoes and Personal Belongings in the Novy Svet Shipwreck (13th c. AD, Crimea): a Diversity of Origins Investigated by Chemical Analysis. In: *Actas del VIII Congreso Internacional de Ceramica Medieval. Ciudad Real-Almagro del 27 del febrero al 3 de marzo de 2006*. Ciudad Real: Asociación Española de Arceologia Medieval, II, p. 851-856.

Waksman, S. Y., Teslenko, I. 2010. «Novy Svet Ware», an Exceptional Cargo of Glazed Wares in a 13th Century Shipwreck near Sudak (Crimea, Ukraine). Morphological Typology and Laboratory Investigations. *International Journal of Nautical Archaeology*, 39, 2, p. 357-375.

Waksman, S. Y., Kontogiannis, N. D., Skartsis, S. S., Vaxevanis, G. 2014. The main «Middle Byzantine Production» and pottery manufacture in Thebes and Chalcis. *Annual of the British School at Athens*, 109, p. 379-422.

Waksman, S. Y., Koutsouflakis, G., Burlot, J., Courbe, L. 2018. Archaeometric Investigations of the Tableware Cargo of the Kavalliani Shipwreck (Greece) and into the Harbour of Chalcis in the Byzantine and Frankish Periods. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 21, p. 1122-1129. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2018.06.027>.

REFERENCES

Aybabin, A. I. 2014. O date razrusheniya gorodishcha na plato Eski-Kermen. *Antichnaya drevnost i sredniye veka*, 42, s. 215-227.

Alekseyenko, N. A. 1996. K voprosu o deyatel'nosti Kher-sonesskogo monetnogo dvora v XIII stoletii. *Kher-sonesskiy sbornik*, VII, s. 187-191.

Bocharov, S. G., Maslovskiy, A. N. 2012. Vizantiyskaya polivnaya keramika v gorodakh Severnogo Prichernomoria zolotoordynskogo perioda (vtoraya polovina XIII — konets XIV vv.). *Volzhszkaya arkheologiya*, 1, s. 20-36.

Volkov, I. V. 2005. Polivnaya keramika kompleksa Kabardi. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* Kiev: Stilos, I, s. 122-159.

Golofast, L. A., Ryzhov, S. N. 2003. Raskopki kvartala X v severnom rayone Khersonesa. *Materialy po arkheologii istorii i etnografii Tavrii*, X, s. 182-260.

Zalesskaja, V. N. 2011. *Pamjatniki vizantijskogo prikladnogo iskusstva. Vizantijskaja keramika IX—XV vekov. Katalog kollekcii*. Saint Petersburg: Gosudarstvennyy Iermitazh.

Zavadskaya, I. A., Golofast, L. A. 2018. Keramicheskiye komplekсы khozyaystvennykh vyrubok v kvartale 1 na gorod-

- ishche Eski-Kermen (raskopki 2006 i 2007 gg.). *Materialy po arkheologii istorii i etnografii Tavrii*, XXIII, s. 305-358.
- Zelenko, S. M. 2008. *Podvodnaya arkheologiya Kryma*. Kiev: Stilos.
- Koval', V. Ju. 2010. *Keramika Vostoka na Rusi IX—XVII vv.* Moscow: Nauka.
- Mayko, V. V. 2013. Zakrytyy kompleks pervoy poloviny XIII v. v portovoy chasti srednevekovoy Sugdei. Alekseyenko, N. A. (ed.). *Херсонско Θεματα «imperiya» i «polis»*. Sevastopol: Arefyev, s. 69-90.
- Maslovskiy, A. N. 2010. Ob odnoy gruppe vizantiyskoy polivnoy keramiki kon. XIII — 1-y pol. XIV v. iz raskopok zolotoordynskogo Azaka. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 8, s. 231-252.
- Myts, V. L. 2016. Zavoyevaniye pozdnevizantiyskoy Tavriki Mongolami: istoriko-arkheologicheskii kontekst katastrofy posledney chetverti XIII v. *Stratum plus*, 6, s. 69-106.
- Parshina, E. A. 2002. Drevniy Partenit (po materialam raskopok 1985—1988 gg.). In: Rudnitskaya, V. G., Teslenko, I. B. (eds.). *Alushta i Alushtinskiy region s drevneyshikh vremen do nashikh dnei*. Kiev: Stilos, s. 89-109.
- Rabinovits, A., Sedikova, L. V., Khenneberg, R. 2009. Povsednevnyaya zhizn provintsialnogo goroda v pozdnevizantiyskiy period. *Materialy po arkheologii istorii i etnografii Tavrii*, XV, s. 196-274.
- Romanchuk, A. I. 2003. *Glazurovannaya posuda pozdnevizantiyskogo Khersona. Portovyy rayon*. Ekaterinburg: UrGU.
- Sedikova, L. V. 2018. Keramicheskii kompleks XIII v. iz sloya razrusheniya usadeb 2 i 3 v kvartale L Khersonesskogo gorodishcha. *Materialy po arkheologii istorii i etnografii Tavrii*, XXIII, s. 402-458.
- Semin, S. V. 1998. Polivnyye beloglinyanyye sosudy vtoroy poloviny XIII — pervoy poloviny XIV v. iz Alustona. In: *Istoriko-kulturnyye svyazi Prichernomor'ia i Sredizemnomor'ia X—XVIII vv. po materialam polivnoy keramiki. Tezisy dokladov nauchnoy konferentsii (Yalta, 25—29 maya 1998 g.)*. Simferopol: Kalamo, s. 179-181.
- Talis, D. L. 1976. Polivnaya keramika Baklinskogo gorodishcha. *Sovetskaia arkheologia*, 4, s. 63-87.
- Teslenko, I. B. 2018. Vyrobnnytstvo polyv'yanogo posudu v Krymu za chasiv Ulug Ulusu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 7-83.
- Yakobson, A. L. 1979. *Keramika i keramicheskoye proizvodstvo srednevekovoy Tavriki*. Leningrad: Nauka.
- Yashayeva, T., Denisova, E., Ginkut, N., Zalesskaya, V., Zhuravlev, D. 2011. *Naslediye Vizantiyskogo Khersona*. Sevastopol: Teleskop.
- Avissar, M., Stern, E. J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel*. Jerusalem: Israel Antiquities Authority. Israeli Antiquities Authority Reports, 26.
- Böhlendorf-Arslan, B. 2004. *Die glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei*. Istanbul: Ege Yayinlari.
- Hayes, J. W. 1992. *Excavations at Sarachane in Istanbul. The pottery*. Princeton: Princeton University and Dumbarton Oaks Reserch Library and Collection, 2.
- Karpov, S. P. 2011. Main Changes in the Black Sea Trade and Navigation, 12th—15th centuries. In: *Proceedings of the 22nd International congress of Byzantine Studies, Sofia, 22—27 August 2011*. Sofia, I, p. 419-429.
- Manolova-Voykova, M. 2018. Import of Middle Byzantine Pottery to the Western Black Sea Coast: An Overview. In: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, October 19—24, 2015, Antalya*. Antalya, p. 93-105.
- Morozova, Y., Zelenko, S., Tymoshenko, M. 2013. «Green and Brown» White Wares from the Collection of the Archaeological Museum, National University of Kiev (Ukraine). In: *SOMA 2010: Proceedings of 14th Symposium on Mediterranean Archaeology, Taras Shevchenko National University of Kiev, Kiev, Ukraine, 23—25 April 2010*. Oxford: Information Press, p. 127-131.
- Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). 1999. *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Papanikola-Bakirtzi, D., Marikiou, F. N., Bakirtzis, Ch. 1999. *Byzantine Glazed Pottery in the Benaki Museum*. Athens: Benaki Museum.
- Sanders, G. D. R. 1995. *Byzantine Glazed Pottery at Corinth to c. 1125*. Unpublished PhD thesis, University of Birmingham.
- Sanders, G. D. R. 2000. New Relative and Absolute Chronologies for 9th to 13th Century Glazed Wares at Corinth: Methodology and Social Conclusions. In: Belke, K., Hild, F. (eds.). *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes im Mittelalter*. Vienna, p. 153-173.
- Sanders, G. D. R. 2003. Recent developments in the chronology of Byzantine Corinth. *Corinth: Results of Excavations Carried out by the American School of Classical Studies at Athens*, 20, p. 385-399.
- Teslenko, I., Waksman, S. Y., Ginkut, N. Forthcoming. Late Byzantine Imports of «Elaborate Incised Wares» in the Crimea and Local Counterparts: Archaeological Contexts and Archaeometric Investigations. In: *Acts of 12th International congress on medieval and modern period mediterranean ceramics, Athens, October 21—27, 2018*.
- Waksman, S. Y., François, V. 2004—2005. Vers une redefinition typologique et analytique des céramiques byzantines du type Zeuxippus Ware. *Bulletin de correspondance hellénique*, p. 128-129, 629-724.
- Waksman, S. Y., Teslenko, I., Zelenko, S. 2009. Glazed Wares as Main Cargoes and Personal Belongings in the Novy Svet Shipwreck (13th c. AD, Crimea): a Diversity of Origins Investigated by Chemical Analysis. In: *Actas del VIII Congreso Internacional de Ceramica Medieval. Ciudad Real-Almagro del 27 del febrero al 3 de marzo de 2006*. Ciudad Real: Asociación Española de Arceología Medieval, II, p. 851-856.
- Waksman, S. Y., Teslenko, I. 2010. «Novy Svet Ware», an Exceptional Cargo of Glazed Wares in a 13th Century Shipwreck near Sudak (Crimea, Ukraine). Morphological Typology and Laboratory Investigations. *International Journal of Nautical Archaeology*, 39, 2, p. 357-375.
- Waksman, S. Y., Kontogiannis, N. D., Skartsis, S. S., Vaxevanis, G. 2014. The Main «Middle Byzantine Production» and Pottery Manufacture in Thebes and Chalcis. *Annual of the British School at Athens*, 109, p. 379-422.
- Waksman, S. Y., Koutsouflakis, G., Burlot, J., Courbe, L. 2018. Archaeometric Investigations of the Tableware Cargo of the Kavalliani Shipwreck (Greece) and into the Role of the Harbour of Chalcis in the Byzantine and Frankish Periods. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 21, p. 1122-1129. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2018.06.027>.

I. B. Teslenko

BYZANTINE GLAZED CERAMICS OF THE 13th CENTURY IN THE CRIMEA (short review)

Despite political and military upheaval in Byzantium in the 13th century, the most important of which were the conquest of Constantinople and the central territories of the empire by the Latins in 1204, and then the restoration of the state and the return of the capital by Michael VIII Palaeologus in 1261, the manufacture of marketable glazed tableware on its historical territory had not stopped. Moreover, delivery of this ceramic into the territory of the Crimea also continued. This was largely due to the new owners of the maritime market — Italian merchants, first Venetians, and then Genoese, who were active participants of the political and military conflicts in the Eastern Mediterranean and Byzantium. At the same time, the composition of the imported ceramic was not stable. Finds from well-dated archaeological deposits known from the excavations of archaeological sites in the Crimea, as well as the surrounding area, provide the information as for the volume of the Byzantine import and changes in the imported pottery assemblage during the 13th century.

First of all, these are the cultural remains with the layers of fire and destruction on the territory of the medieval towns in southern and south-western Crimea with the coins of 1250—1260^s; shipwreck near the Novy Svet village south-west to Sudak, which wrecked not earlier than 1260—1270^s; two pits in the harbor part of Soldaia / Sudak with coins of the 1266 and 1270^s, which, according to stratigraphy, were filled after the mentioned catastrophe; sites in south-eastern Crimea with coins of the last quarter of the 13th — early 14th century, so on. Correlation of data from these contexts leads to the following conclusions. 1. Quantity of Byzantine ceramics imported into Crimea during the 13th century was quite significant. It accounts for up to 70 % and more of the ceramics assemblages. 2. The range of glazed ware remained approximately the same from the beginning until the middle — third quarter of the 13th century. The MBP (mainly «Incised Sgraffito Ware», less often «Champlevé» and others); GWW with monochrome green glaze as well as green and brown painted variants; «Zeuxippus Ware» (class IA&II) prevailed. 3. Since the last third of the 13th century less elegant and cheaper vessels («Sgraffito with Concentric Circles», jugs with stripes of white engobe) from different workshops, which in large quantities arise on the Byzantine and surrounding lands, start to come to the

Crimea and Northern Black Sea Region. Their activities were stimulated by the intensification of maritime trade and the growing demand for cheap glazed pottery. 4. Cessation of some groups of import, especially MBP from Chalcis, may be due to the ousting of the Venetians from the Crimean market and their temporary difficulties with novation in the Black Sea after 1261. At the same time, the sales crisis could lead to the decline of some large pottery centers and to the emergence of new focused on more promising trading intermediaries, which the Genoese became.

Keywords: Byzantium, Crimea, glazed ceramics, trade, 13th century.

Одержано 19.08.2019

ТЕСЛЕНКО Ірина Борисівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр-т Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

Teslenko Iryna, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Officer, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2356-1615;

e-mail: iryna_teslenko@hotmail.com.